GERMANIYA IQTISODIYOT TARIXI: TARIXIY SHAKLLANISH VA ZAMONAVIY TRANSFORMATSIYALAR

Nosirjonova Ziyodaxon Muftohiddin qizi
Farg‘ona davlat universiteti 2-bosqich talabasi

Annotatsiya:
Ushbu maqolada Germaniya iqtisodiyotining XIX asrdagi institutsional shakllanish bosqichlaridan boshlab, XXI asrning birinchi choragigacha bo‘lgan rivojlanish davrlari va tuzilmaviy o‘zgarishlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda Prussiya Bojxona ittifoqi, urushlararo davrdagi makroiqtisodiy inqirozlar va Ikkinchi jahon urushidan keyingi G‘arbiy Germaniyaning ijtimoiy-bozor iqtisodiyoti modelining shakllanishi tizimli o‘rganilgan. Shuningdek, 1990-yildagi ikki Germaniyaning iqtisodiy birlashuvi asoratlari, Hartz islohotlari samarasi hamda hozirgi davrdagi energetik o‘tish, demografik inqiroz va raqamli transformatsiyalar bilan bog‘liq tizimli muammolar ilmiy jihatdan yoritilgan.

Kalit so‘zlar: *Zollverein, Wirtschaftswunder, ijtimoiy-bozor iqtisodiyoti, Mittelstand, Agenda 2010, Hartz islohotlari, Energiewende, Fachkräftemangel, deindustrializatsiya.*

KIRISH

Germaniya Federativ Respublikasi (GFR) yalpi ichki mahsulot (YIM) hajmi bo‘yicha dunyodagi eng yirik to‘rtta iqtisodiy kuchdan biri va Yevropa Ittifoqining (YI) asosiy sanoat hamda moliyaviy lokomotividir. Germaniya iqtisodiy modelining uzoq muddatli barqarorligi uning an’anaviy og‘ir va yuqori texnologiyali sanoat bazasi, eksportga yo‘naltirilganligi hamda bozor erkinligi bilan ijtimoiy adolat tamoyillarini muvozanatlashtiruvchi o‘ziga xos iqtisodiy arxitekturasiga tayanadi. Ushbu tadqiqotning dolzarbligi global geosiyosiy parchalanishlar, energetika bozoridagi keskin narx tebranishlari va raqamli texnologiyalar asrida nemis iqtisodiy evolyutsiyasini tahlil qilish orqali, uning inqirozlarga bardosh berish va tarkibiy o‘zgarishlarni amalga oshirish qobiliyatini institutsional jihatdan o‘rganishdan iborat. Maqolaning maqsadi — Germaniya iqtisodiyotining XIX asrdagi agrar tarqoqlikdan boshlab to hozirgi yashil va raqamli transformatsiyalar davrigacha bo‘lgan tarixiy yo‘lini akademik nuqtai nazardan tahlil qilish va uning zamonaviy makroiqtisodiy muammolariga ilmiy baho berishdir.

XIX asrning birinchi yarmida Germaniya hududi iqtisodiy jihatdan bir-biridan mustaqil, o‘z bojxona to‘siqlari va valyuta tizimlariga ega bo‘lgan agrar xarakterdagi mayda davlatlar ittifoqidan iborat edi. Bu parchalanish kapitalning erkin harakatlanishi va milliy bozorning shakllanishini cheklar edi. Nemis iqtisodiy integratsiyasining boshlang‘ich nuqtasi 1834-yilda Prussiya yetakchiligida tuzilgan Bojxona ittifoqi (*Zollverein*) bo‘ldi. *Zollverein* ichki boj stavkalarini bekor qildi va yagona tashqi tarif siyosatini joriy etdi. Bu holat ichki savdo hajmini keskin oshirib, temir yo‘l tarmog‘ining jadal qurilishiga turtki berdi. Temir yo‘llarning rivojlanishi metallurgiya va mashinasozlik sanoatiga bo‘lgan talabni kashf qildi. 1871-yilda Germaniya imperiyasining siyosiy birlashishi bilan mamlakatda "Ikkinchi sanoat inqilobi" boshlandi. Germaniya yengil sanoat bosqichini chetlab o‘tib, to‘g‘ridan-to‘g‘ri Rur va Saar havzalaridagi ko‘mir hamda po‘lat ishlab chiqarishga asoslangan og‘ir sanoatga urg‘u berdi. Shu bilan birga, ilm-fanga asoslangan kimyo sanoati va elektrotexnika tarmoqlari

jadal rivojlandi. Aynan shu davrda Siemens, Bayer va Krupp kabi sanoat gigantlari shakllandi. Bu texnologik sakrash nemis bank tizimining sanoatni uzoq muddatli kreditlash modeli (*Universalbanken*) va amaliy muhandislik ta’limi tizimi orqali qo‘llab-quvvatlandi.

Birinchi jahon urushidagi mag‘lubiyat va 1919-yilgi Versal shartnomasining og‘ir shartlari Veymar Respublikasi iqtisodiyotiga halokatli zarba berdi. Germaniya o‘zining ko‘mir va po‘lat zaxaralariga boy hududlaridan mahrum bo‘ldi va ittifoqchilarga ulkan reparamisiyalar to‘lashga majbur etildi. Byudjet kamomadini qoplash va majburiyatlarni bajarish uchun hukumat pul emissiyasini asossiz ravishda oshirdi, bu esa 1923-yildagi katastrofik giperinflyatsiyani keltirib chiqardi. Nemis marka qiymatini butunlay yo‘qotdi va iqtisodiyotda barter tizimi yuzaga keldi. 1924-yilda yangi valyuta joriy etilishi va AQShning Daes rejasi (*Dawes Plan*) doirasidagi kreditlari hisobiga iqtisodiyot barqarorlashgan bo‘lsa-da, 1929-yilgi global iqtisodiy inqiroz — Buyuk Depressiya Germaniyaya juda og‘ir zarba berdi. AQSh kreditlarining to‘satdan qaytarib olinishi bank tizimining kollapsiga, ishlab chiqarishning 40% ga qisqarishiga va ishsizlikning 30% gacha ko‘tarilishiga olib keldi. Hukumatning tejash (deflyatsiya) siyosati aholining keskin qashshoqlashuviga va siyosiy jihatdan radikallashuviga zamin yaratdi, bu esa 1933-yilda milliy-sotsialistlarning hokimiyatga kelishi va keyinchalik iqtisodiyotning to‘liq harbiylashtirilishi bilan yakunlandi.

1945-yilda Ikkinchi jahon urushi yakunlanganda Germaniya butunlay vayron bo‘lgan va infratuzilmasi yo‘q qilingan iqtisodiy "Nolinchi soat" (*Stunde Null*) holatida edi. Biroq, 1950–1960-yillarda Germaniya Federativ Respublikasi (GFR) kutilmagan iqtisodiy yuksalishni — *Wirtschaftswunder* (Iqtisodiy mo‘jiza) davrini boshdan kechirdi. Ushbu yuksalishning poydevori uchta omilga asoslangan edi: AQSh tomonidan taqdim etilgan Marshall rejasi moliyaviy yordami sanoatni tiklash imkonini berdi; 1948-yilgi valyuta islohoti bilan barqaror Nemis markasi (*Deutsche Mark*) joriy etilib, qora bozor tugatildi; Lyudvig Erhard va Valter Euken tomonidan ishlab chiqilgan Ijtimoiy-bozor iqtisodiyoti modeli (*Soziale Marktwirtschaft*) joriy etildi. Ushbu model erkin bozor raqobati va xususiy mulkchilikni kuchli davlat nazorati hamda ijtimoiy kafolatlar (tibbiy sug‘urta, pensiya, ishsizlik nafaqalari) bilan birlashtirdi va "Hamma uchun farovonlik" tamoyilini ta’minladi. Ayni paytda, mamlakatning sharqiy qismida tashkil etilgan Germaniya Demokratik Respublikasi (GDR) sotsialistik rejaviy iqtisodiyot modelini qabul qildi, bu esa ikki hudud o‘rtasida chuqur texnologik va unumdorlik tafovutini yuzaga keltirdi.

1990-yilda ikki Germaniyaning birlashishi Sharqiy Germaniyaning samarasiz rejaviy iqtisodiyotini G‘arbning raqobatbardosh bozor tizimiga integratsiya qilish vazifasini qo‘ydi. Sharqiy nemis korxonalarining aksariyati jahon bozorida raqobatga dosh bera olmadi. GFR hukumati sharqiy hududlarni modernizatsiya qilish va ijtimoiy ta’minot tizimini tenglashtirish uchun "Birdamlik solig‘i" (*Solidaritätszuschlag*) hisobidan yuzlab milliard marka yo‘naltirishga majbur bo‘ldi. Ushbu ulkan moliyaviy transfertlarning asorati va mehnat bozorining moslashuvchan emasligi sababli, 1990-yillarning oxiriga kelib Germaniya iqtisodiyoti turg‘unlikka uchradi, ishsizlik darajasi 11-12% ga yetdi va mamlakat xalqaro miqyosda "Yevropaning kasal odami" deb atala boshlandi. Vaziyatni o‘zgartirish uchun kansler Gerhard Shryoder hukumati tomonidan

"Agenda 2010" (jumladan, Hartz I-IV islohotlari) amalga oshirildi. Ushbu islohotlar ishsizlik nafaqalarini qisqartirish, mehnat bozorini liberallashtirish va moslashuvchan bandlik shakllarini (*Minijobs*) joriy etish orqali nemis biznesining xarajatlarini kamaytirdi va eksport ustunligini qayta tikladi.

Zamonaviy Germaniya iqtisodiyoti rivojlangan davlatlar orasida o‘zining yuqori sanoat ulushi (YIMning 24-26% i) bilan ajralib turadi. Nemis iqtisodiy arxitekturasining asosi — jami korxonalarning 99% ini tashkil etuvchi kichik va o‘rta biznes subyektlari, ya’ni "Mittelstand" hisoblanadi. Ushbu korxonalarning ko‘pchiligi o‘zlarining tor ixtisoslashgan sohalarida global bozorda yetakchi bo‘lgan "Yashirin chempionlar" (*Hidden Champions*) hisoblanadi. Mamlakat eksportining asosini avtomobilsozlik, mashinasozlik, kimyo va farmatsevtika sanoati tashkil etadi. Biroq, so‘nggi yillarda Germaniyaning uzoq yillik muvaffaqiyat modeli chuqur tizimli va tarkibiy muammolar qarshisida turibdi. Xalqaro valyuta jamg‘armasi va Germaniya Bundesbanki hisobotlariga ko‘ra, bir qator omillar mamlakatning makroiqtisodiy barqarorligiga jiddiy xavf tug‘dirmoqda. Birinchidan, Rossiyadan keladigan arzon tabiiy gazdan batamom voz kechish nemis og‘ir sanoati uchun energiya tannarxining keskin oshishiga olib keldi va ishlab chiqarish quvvatlarini boshqa mamlakatlarga ko‘chirish (deindustrializatsiya) xavfini tug‘dirdi. Shu bilan birga, qayta tiklanuvchi energiyaga o‘tish jarayoni (*Energiewende*) ulkan investitsiyalarni talab qilmoqda. Ikkinchidan, aholining tez sur’atlar bilan qarishi va "beybi-bumerlar" avlodining pensiyaga chiqishi mehnat bozorida malakali ishchi kuchi yetishmovchiligini (*Fachkräftemangel*) yuzaga keltirmoqda. Uchinchidan, Germaniya raqamli infratuzilma, dasturiy ta’minot va sun’iy intellekt ekotizimida AQSh va Xitoydan sezilarli darajada ortda qolmoqda. To‘rtinchidan, global proteksionizmning kuchayishi va Germaniyaning eng yirik savdo hamkori bo‘lgan Xitoy bozoriga eksport bog‘liqligi xalqaro ta’minot zanjirlarining uzilishi sharoitida nemis eksport modelini zaiflashtirmoqda.

Xulosa qilib aytganda, Germaniya iqtisodiyoti o‘zining tarixiy evolyutsiyasi davomida bir necha bor og‘ir tizimli inqirozlar va vayronagarchiliklardan so‘ng institutsional moslashuvchanlik orqali qayta tiklana olish qobiliyatini namoyish etgan. "Ijtimoiy-bozor iqtisodiyoti" modeli va barqaror "Mittelstand" bazasi mamlakatning uzoq muddatli drayveri bo‘lib xizmat qildi. Biroq, zamonaviy bosqichda Germaniya iqtisodiyoti faqatgina navbatdagi davriy pasayishni emas, balki o‘zining sanoat va energetik poydevorini tubdan modernizatsiya qilishni talab etuvchi tarkibiy transformatsiya bosqichini boshdan kechirmoqda. Mamlakatning kelgusi o‘n yilliklardagi global mavqei uning energetika tizimini qanchalik tez "yashillashtirishi", byurokratik to‘siqlarni kamaytirib raqamlashtirishni joriy etishi hamda demografik bo‘shliqlarni samarali migratsiya va ta’lim siyosati orqali to‘ldira olishiga bog‘liq bo‘ladi. Germaniya tajribasi shuni ko‘rsatadiki, hatto eng barqaror va boy iqtisodiy modellar ham global o‘zgarishlar sharoitida o‘z vaqtida transformatsiya qilinmasa, turg‘unlik xavfi ostida qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abelshauser, W. (2011). *The Dynamics of German Industry: Germany's Path toward the New Economy and the American Challenge*. New York: Berghahn Books.

2. Berghahn, V. R. (2006). *Modern Germany: Society, Economy and Politics in the Twentieth Century*. Cambridge: Cambridge University Press.
3. Carlin, W., & Soskice, D. (2009). German Economic Performance: Disentangling Systemic Structures from Transient Shocks. *Journal of Economic Perspectives*, 23(1), 67-92.
4. Deutsche Bundesbank. (2025). *Monthly Reports on the Economic Situation in Germany (2024-2025)*. Frankfurt am Main: Deutsche Bundesbank.
5. Eichengreen, B. (2007). *The European Economy since 1945: Coordinated Capitalism and Beyond*. Princeton: Princeton University Press.
6. Erhard, L. (1957). *Wohlstand für Alle* (Prosperity for All). Düsseldorf: Econ-Verlag.
7. Hardach, K. (1980). *The Political Economy of Germany in the Twentieth Century*. Berkeley: University of California Press.
8. IMF (International Monetary Fund). (2025). *Germany: Staff Concluding Statement of the 2025 Article IV Mission*. Washington, D.C.: International Monetary Fund.
9. Kitchen, M. (2012). *The Political Economy of Germany 1815-1914*. London: Routledge.
10. Sinn, H. W. (2007). *Can Germany Be Saved?: The Malaise of the World’s First Welfare State*. Cambridge: MIT Press.
11. Streeck, W. (2009). *Re-Forming Capitalism: Institutional Change in the German Political Economy*. Oxford: Oxford University Press.
12. Webb, S. B. (1989). *Hyperinflation and Stabilization in Weimar Germany*. New York: Oxford University Press.